

Bygga och bo

Bygga och bo

FATABUREN 2013

Bygga och bo

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2013

Red. Christina Westergren och Dan Waldetoft

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2013
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Bildredaktör Marie Tornehave
Omslag och grafisk form Göran Eklund och Lena Eklund
Omslagsfoto Karl Erik Granath, © Nordiska museet

Tryckt hos Elanders NRS Tryckeri, Huskvarna 2013
ISSN 0348 97 1 x
ISBN 978 91 7108 563 4

Foto Marianne Larsson.

Skydd och lyckobringare för hus och hem

Viljan att skydda sitt hem och dess invånare är både universell och aktuell. Slående är att de mer eller mindre magiska metoder som använts på olika platser och i olika tider är så närbesläktade. Att bygga ett hus har aldrig bara handlat om själva konstruktionen. För att husbygget skulle bli lyckosamt måste olika hänsyn tas, både magiska och andra. Genom att utföra ritualer under byggnadstiden, från tomtlösen till taklagsfest, försökte man att säkra den framtida lyckan i huset. Vissa förändringar av huset eller de människor och djur som bodde där kunde också kräva särskilda riter.

I Nordiska museet finns en hel del material som belyser ämnet. I min artikel har jag bland annat använt tre frågelistor från 1930: »Tro och sed vid husbygge«, »Magiska skyddsmedel« och »Tecken och märken«. Svaren beskriver huvudsakligen förhållandena i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Vid den tiden samlade museet också in en mängd unika föremål med folketroanknytning. Många av dessa är klassificerade som »hus- och grundoffer« och har använts för att skydda hus och hem.

LENA KÄTTSTRÖM
HÖÖK är etnolog och
intendent vid Nordiska
museet med ansvar för
folketro, seder och bruk.

I det bondesamhälle som materialet berättar om var man framför allt rädd för de ständigt närvarande »onda makter« som troddes orsaka eldsvåda, sjukdomar och andra olyckor. I dag kan vi försöka skydda oss med brandvarnare och hemförsäkringar. Brandförsäkringar förekom också under 1800-talet, men för att bemästra de onda makterna var det huvudsakligen magiska skydd och lyckobringare som man förlitade sig på. Det kunde handla om gömda eller synliga föremål och om tecken och symboler: mynt under husknutarna, stenxor i spisen, hästkranier

Slagrutan kommer
till användning 1954.
Foto Paul Lindgren,
Sundsvalls museum.

under golvet, skor i trossbotten och hästskor över dörren, kors och femuddar målade eller ristade på strategiska ställen.

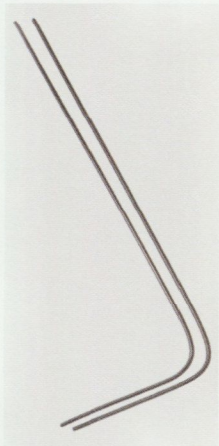
Än i dag litar vi till magi när vi hänger upp hästskor och indianska drömfångare, eller möblerar efter FengShui, med speglar och kristaller för att få goda energier i hemmet. Och slagrutor används numera för att lokalisera Curry- och Hartmannlinjer. Än i dag finns också olika typer av magi: dels magi som ska verka skyddande mot det man vill undvika, dels magi som ska framtäcka det man önskar. Den sistnämnda kan vara både vit och svart. Lyckobringande vit magi har gått ut på att få djur och människor att känna sig väl till mods på platsen. Svart magi har också kallats svartkonst och haft som mål att skada andra människor eller deras egendom.

I arkivmaterialet finns alltså en mängd uppgifter om ritualer och tillämpad magi av olika slag. Min sammanställning nedan ska inte ses som en beskrivning av hur det alltid gick till vid husbygge, utan snarast som exempel på tänkesätt i en annan tid och under andra förhållanden. Tänkesätt som vi också kan hitta motsvarigheter till i dag.

Tiden, platsen och byggnadsarbetet

Med hjälp av slagruta valdes den bästa byggnadsplatsen ut, fri från störande element av olika slag. Genom att betala »tomt-lösen« försäkrade man sig om att diverse osynliga makter och övernaturliga väsen ställde sig välvilliga till bygget.

Byggnadsplatsen skulle helst vara högt belägen, på en backe eller en höjd, så att marken var torr. En annan fördel var att sådan mark sällan användes till åkermark. Berggrund ansågs bra för där kunde inte något störande vara nergrävt. Man ville inte bygga

Slagruta av rönn och pekare av metalltråd.
Foto Mona-Lisa Djerf
och Fanny Oldenburg,
© Nordiska museet.

över forngravar eller vägar. Värst var korsvägar eftersom det var en vanlig plats för utövande av olika magiska ritualer.

Det gällde också att undvika att bygga över vattenådror. Det blev aldrig ro och fred i huset om man störde eller förorenade vattnet för »vittra eller underjordiska« som troddes bo där. Genom att gå med en slagruta av rönn, hassel eller vide över marken kunde man lokalisera en källåder. Om man inte trodde sig själv klara av det, tillkallades en »brunnsynare«.

Bygga över en älvring, där älvorna troddes dansa, gjorde man inte gärna, inte heller på annat område där man misstänkte att osynliga väsen höll till. En allmän och universell folktro är att man måste be övernaturliga väsen om tillstånd när man ockuperar platsen där de bor. Följande berättas av sagesmän födda 1809–1855 i Lena och Tensta socknar i Uppland:

»Man skulle först ställa sig in och rådfråga gårdens Tomtar, hvilken på ett eller annat sätt anvisade platsen, flyttades de om natten över till en annan plats, där kunde bygget börja. [...] Det var bäst att följa tomtens anvisningar, ty folktron var, att det annars blev olyckor av alla slag, följde man tomtens anvisning blev det lyckosamt och bringade tomtebolycka.«

Om man ignorerade de osynligas krav kunde de på nätterna riva ner det som byggts upp på dagen. Först sedan man bett dem om lov och blickat dem blev det lugnt. Det kunde också krävas att man anlidade »kloka gubbar« i en sådan situation.

I dag används slagrutor eller pekare mest till att mäta elektromagnetisk strålning och spänningsfält i hemmet. Genom att lokalisera Curry- och Hartmannlinjer, där strålningen anses vara extra koncentrerad, kan man undvika att placera möblerna just där. Currykryss, där två Currylinjer möts, räknas som allra farligast. Nutida slagrutor eller pekare är oftast av metall eller plast

Magnus Sundberg spjälkar takspån. Foto Olof Ekberg, © Nordiska museet.

och används även till att avläsa tillståndet i kroppens energiflöde för att diagnostisera fysiska, mentala, känslomässiga och själsliga obalanser.

När byggnadsplatsen väl bestämts placerades vanligtvis gavlarna i öst och väst. Det ansågs inte bli lyckligt i ett hus med gavlarna mot norr och söder. Norr ansågs också vara hemvist för alla »onda makter«, varför man gärna undvek fönster och dörrar i den riktningen. En rent praktisk anledning är att solen inte skiner

lika mycket på den norra fasaden och därmed är risken större för fukt och mögelskador runt fönster och dörrar.

Byggnadsarbetet skulle gärna påbörjas då månen stod i ny – grundregeln var att allt man ville skulle öka eller växa skulle påbörjas i ny och vice versa. Den växande månen ansågs bringa tillväxt, välsignelse och framgång enligt »lika ger lika» – en välkänd magisk princip. Vid 1500-talets början skriver biskop Peder Månsson i Västerås, att hus skulle byggas vid nymåne. Man undvek helst att påbörja bygget en torsdag, som ansågs vara en olycksdag, då riskerades att en olycka skulle inträffa under byggandet.

Om det hördes ljud av timring eller annat arbete på nätterna när byggnadsarbetarna var frånvarande trodde man att det var de osynliga som hjälpte till. Tomten eller rået tyckte då om huset och arbetade i syfte att skynda på arbetet och göra huset »lycko- samt och trefligt». Men om verktygen flyttades under natten betydde det att de underjordiska protesterade mot bygget.

Gömt och instucket

I knuten eller på hörnstenarna under första stockvarvet kunde man lägga en eller flera kopparslantar, »tomtlösen», för att ge lycka åt huset och göra så att pengar aldrig skulle fattas och för att skydda sig mot de underjordiska. En slant kunde även läggas under tröskeln eller eldstaden. I Risveden i Västergötland kunde man gömma både mynt och annat:

»Då man uppförde ny manbyggnad var det sed att man skulle offra något för att få lycka och trevnad i det blivande hemmet. Offret bestod i de flesta fall av ett silvermynt, som lades i en liten fördjupning ovan syllstocken, vanligtvis i närheten av sydöstra hörnet. Men det förekom även att man offrade värdeföremål av

Tomtlösen, 1/24 riksdaler, från 1783.

Foto Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

annat slag, t.ex. en ring eller ett smycke. Likaså var det sed att man skulle tömma en jumfru brännvin på var och en av de fyra syllstockarna där dessa möttes i knutarna. [...] Offer av detta slag skedde i den förhoppningen, att varken pengar eller dagligt bröd skulle saknas i det blivande hemmet. Brännvinet representerade i detta fall ej blott drycken utan allt som kom av säd, således även brödet. Offret var en stilla bön om dagligt bröd.»

En ring eller en bit av en ring kunde vara bra att lägga på en hörnsten »för att i framtiden ha lycka i gården«. Blybitar kunde stoppas in i eller mellan stockarna och stenar i knutskallarna, ibland som ersättning för dymlingar (träpluggar).

Byggoffer av detta slag är kända sedan yngre järnålder (500-talet och framåt). I stolphål efter järnåldersbyggnader har »guldgubbar« och krukskärvor hittats. Guldblicken är små och tunna och föreställer vanligtvis två personer. Placeringen i stolphål anses styrka att de skulle ha en välsignande effekt på hela byggnaden.

Stål eller järn är världen över ett välkänt medel för att avvärja ont. Förklaringen ligger dels i det hårda beständiga materialet som kan slipas och göras vasst, dels i att det vid tillverkningen varit i elden – ett annat viktigt skyddsmedel mot onda makter. Vid husbygge gömdes stål i tröskeln och lieblad i skorstensmuren. En kniv över dörren skulle hindra de döda från att gå igen likaväl som trollen från att ta sig in. Förutom knivar och lieblad kunde nålar användas eller vassa växter som hagtorn, enris och granris. Eggen eller spetsen vändes utåt och hindrade på så sätt det onda från att komma in. Glasbitar stoppades in i väggar och under golv för att de onda väsen som ville komma in skulle skära sig. I samma syfte kunde djurhorn användas – det förekom att gumshorn hängdes upp ovanför stalldörren. Husoffer i form av vassa järnföremål har hittats i stolphål från järnåldershus och den för-

Husoffer, värja av järn,
hittad instucken i
en kökströskel. Foto
Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

kristna traditionen fortsatte under medeltiden då knivar var vanliga husoffer vid husbygge.

Att lägga ner skallar, käkar eller andra skelettdelar av djur under huset, i grunden eller i spismuren har varit ett kraftfullt magiskt skyddsmedel, som också användes under förhistorisk tid. Hästkranier var vanligast, men det finns uppgifter om att även huvud av hund, får, ko eller säl använts i Sverige. Tron på hästhuvudets speciella makt att avvärja olyckor finns i många länder i Europa. Hästen ansågs vara synsk vilket kanske bidrog till att djuret ansågs lämpligt att mota bort onda makter.

I en uppteckning från Kumla socken i Västmanland berättar Kulla-Lina, född 1835, att när man byggde en stuga »för länge i världen sen«, så grävde man ner en gammal häst under stuggolvet. »Sen feck man vara bättre me fre. Man hade fått makt me trälltyge under stuggan.«

Hästhuvuden grävdes också ner i Bösarps socken i Skåne: »På hösten 1911 revs det ett gammalt hus i Virestads by. Enligt handlingar hade huset stått på platsen före 1780. Under husets grund och ingångsdörr påträffades tvänne hästhuvudskallar, vilka tydligen ditlagts såsom ett husoffer när huset skulle byggas. Skallarna lågo med pannbenet uppåt och framtänderna inåt, underkäkarna funnos ej.«

Citaten visar att hästskallar använts i skyddsmagi långt fram i tiden, något som styrks av två hästhuvuden i Nordiska museets samlingar. Det ena är en hästskalle funnen 1925 i Fru Alstad by i Skåne. Den låg mitt under salsgolvet, med nacken åt norr och tänderna åt söder. En C14-analys visar att den är från omkring år 1540, plus minus 30 år. I en annan gård i samma by påträffades fyra hästkranier, ett i varje hörn underorstugans golv. Denna gård var byggd på bar plats 1799.

Nordiska museets andra hästkranium saknar underkäke och återfanns i murgrunden till ett hus i Mårdsäng i Östergötland. Det är katalogiserat som husoffer och enligt C14-datering från 1735, plus minus 25 år. En osteologisk undersökning av Nordiska museets båda kranier visar att de kommer från förhållandevis småvuxna individer, troligen ston. Slitaget på kindtänderna är måttligt och ger intryck av en häst i »arbetsför« ålder. Det finns inga märken efter avskiljandet av huvudet från kroppen på något av kranierna och inte heller snittmärken som talar för att skallarna flåts.

Hästkranier kunde användas på olika sätt. I ett föredrag 1936 berättade Elisabeth Strömberg vid Nordiska museet, att hon påträffat ett hästkranium liggandes i sädesbingen på en bondgård. Frågan hon ställde till husbonden: »Den trollar ni allt med?«, besvarades med: »Nej, här är vi inte vidskepliga av oss. Vi gör ingenting med den, annat än lägger ut den på åkern, när vi börjar

Husoffer, hästkranium
funnet i murgrunden. Från
Mårdsäng i Östergötland.
Foto Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

plöja på våren.« Citatet, om det inte var ett skämt, visar att synen på vad som är vidskepelse eller inte har varierat och att en del ritualer kanske inte alltid utfördes i ett uttalat magiskt syfte. Man gjorde helt enkelt likadant som man alltid hade gjort, vilket inte hindrar att det från början varit en ritual för att stimulera fertilitet och tillväxt. I Sverige är gömda hästkranier vanligast förekommande i de södra och mellersta delarna och oftast placerade i bostadshusen, under golvet, i spismuren eller under bakugnen.

Även levande djur användes som husoffer. Man kunde till exempel mura in en levande groda under spiselhällen eller under tröskeln vid ingången till huset. Och hade man inte tillgång till djur eller djurskallar kunde man lägga ner en skriven lapp i stället och den betraktades då som lika maktbärande som det djur den beskrev.

Inmurade i väggar eller under golv och trösklar hittas ofta stenåldersyxor, också kallade torsviggas, åskviggas eller åskstenar. Dessa antogs ha en rad magiska egenskaper, som att vara skyddande mot åskväder, blixtnedslag och våld. Benämningarna tyder på att de i Norden uppfattats som åskguden Tors vapen. Från åtminstone tidig medeltid förekommer en åskstenstradition enligt vilken man trodde att en stenyx slungades ner från

himlen vid åsknedslag. Eftersom man trodde att blixten aldrig slår ner två gånger på samma ställe, betraktades en åsksten som ett effektivt brandskydd. I Sverige finns stenåldersyxor som hittats i lämningar efter medeltidshus, bland annat i Lund.

Plinius den äldre (23–79 e.Kr.) beskriver i *Historia Naturalis* en särskild sorts stenyxor med magiska egenskaper som endast förekom på de platser där åskan slagit ner. Fornforskningen som tog fart på 1600-talet började

Åskviggas från Dalarna och Värmland. Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

ifrågasätta åskstenarnas övernaturliga ursprung och menade att de i stället var stenåldersyxor tillverkade av människohand. Trots detta var åskstenstraditionen fortfarande levande i Sverige vid 1800-talets slut, vilket syns i många etnologiska upppteckningar och i Nordiska museets föremålssamlingar, där det finns ett 50-tal stenyxor som använts på detta sätt.

Gömda skor är ganska vanliga fynd när gamla hus rivs eller byggs om. De ligger för det mesta i trossbotten, ofta på vinden och i anslutning till skorstensstocken. I de flesta fall är det udda skor i barnstorlek och så slitna att de inte kunnat användas mer. Gömda skor förekommer i såväl enkla torpstugor som i större bondgårdar och i hus i anslutning till herrgårdar.

Fenomenet togs upp i radioprogrammet »Folkminnen« 1996. När breven började strömma in till programmet från hela landet visade det sig att skofynd är betydligt vanligare än folkloristerna känt till. Skornas utseende och åldern på husen pekar på att seden var utbredd under 1700- och 1800-talen samt en bit in på 1900-talet. Något som däremot fattas är en förklaring till företeelsen och det finns inte heller något svar att finna i Nordiska museets arkiv. Detta är ett exempel på att det ligger i magins natur att inte prata så mycket om den, eftersom det skulle kunna förta verkan av det man vill åstadkomma.

I England är traditionen känd sedan länge och den har behandlats av skoforskaren June Swann. Det finns mer än 1500 fynd av gömda skor, huvudsakligen från Europa, USA och Australien. Belägg visar att seden förekommit från mitten av 1300-talet och fram till 1930-talet, men eftersom de skrivna källorna är få saknas en definitiv förklaring till företeelsen. June Swann menar att skorna verkade både skyddande, lyckobringande och fertilitetsbefrämjande. Hon beskriver också hur många människor, som

hittar gömda skor i dag, inte törs avlägsna dem från platsen »för säkerhets skull«, för att huslyckan inte ska försvinna. »För säkerhets skull« används ofta vid dagens utövande av magiska ritualer. Vi vill inte beskyllas för att tro på magi men utför ändå vissa saker.

I Nordiska museets samlingar finns 52 gömda skor från tre olika platser: från ett enklare hus i Lästringe i Södermanland, från en byggnad på Sandemars gods i Dalarö i samma landskap samt från den större gården Bisslinge i Sollentuna i Uppland. Samtliga är funna i trossbottnar och de flesta är från 1800-talet. De yngsta är från 1920-talet. På Bisslinge hittades skorna tillsammans med en hästkäke och en hästsko. I Lästringefyndet ingick fleras stora handsmidda spikar. Den enda uppgift med en förklaring till seden i Sverige är från en kvinna född 1887, som säger »att det skulle föra lycka med sig att ha en barnsko i taket på vinden«. Folkloristen Bengt af Klintberg tänker sig att gamla skor i allmänhet har ansetts lyckobringande och att skogömmandet är en magisk handling som uttrycker en »önskan om att det skulle födas barn i huset«. Stöd för det sistnämnda är en uppgift om en nygift kvinna som fått en barnsko kastad på sig. Jag vill framföra ytterligare en tolkning: att skorna skulle hindra döda att återvända till hemmet, eftersom skor har kastats efter lik för att de döda inte ska komma tillbaka och spöka.

I Tived i Västergötland var det allmänt bruk att lägga en träslev och en visp i kors mellan trossbottnarna. Det var som en slags lyckobringare för att bröd och gröt aldrig skulle fattas i huset. Skedar, även av silver, och andra ätverktyg har också hittats under bakugnen i kök eller innanför brädfodret i väggar.

Från Kråksmåla i Småland berättas om »kroppåsbrev som lagts under kroppåsens ändar i gavelstocken. Det var en bit pergament på vilken det kunde finnas Byggmästarens och husägarens namn

Barnkängor påträffade tillsammans med flera skor i trossbotten på vinden i ett hus i Södermanland. Foto Birgit Brånvall, © Nordiska museet.

och årtal när huset byggdes. Å andra sidan var skrivet en försäkran till gårdstomten att få bo på vinden och få Vitergröt och öl sig tillsatt på loftstrappan vid högtidliga tillfällen. Detta om Tomten ville bevara huset och bringa lycka och trevnad».

I kroppåsen (översta stocken i takkonstruktionen) kunde också läggas kopparslantar och en skriven lapp med texten »Gud bevara hus och hem för eld brand och tjuvhand«. Namn och årtal kunde även skäras in i själva kroppåsen tillsammans med ett skyddande kors. Från Dalarna finns exempel på att man bar kroppåsen till en bäck och sänkte ned den innan den sattes upp.

När man offrade eller gömde föremål eller djurdelar skulle det helst ske i det fördolda för att verkan av det man ville åstadkom-

ma inte skulle förtas. Nergrävningen skulle ske i hemlighet, an-
tingen av husägaren eller en klok man eller kvinna – helst en
torsdagskväll och vid månens nytändning.

Avsågad stock från ett
hus i Härjedalen med
texten »EOS ÄR EN
FÖRBANA JÄVEL«.
Foto Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

Synliga symboler

Men det förekom även fullt synliga skydd med avsikt att verka
skrämmande. Detaljer i byggnadens utseende har påverkats av
övertro och vidskepelse. Ett exempel är de i Siljansbygden van-
liga kronskorstenarna, med toppen murad som en krona med
tegelstenar som ett kors som utmärker de fyra väderstreck-
en. Korset skyddar och stänger ute onda makter och hindrar
dem från att komma in och förgöra folket i stugan. Högst upp
på taket eller skorstenen sitter ofta en vindflöjel av samma skäl.
Skyddet verkar dels genom materialet – stålet och järnet – och
dels genom formen, ofta en drake eller en tupp. Tuppen symbo-
liserar vaksamhet och uppståndelse.

De flesta symboler som använts skyddande och/eller lycko-
bringande har ett gammalt och universellt ursprung. Symboler
som prickar, streck, kors eller pentagram kunde brännas in, ristas
eller målas med tjära på eller omkring dörren, ett känsligt ställe
där det gällde att hindra det onda från att ta sig in. Ibland förnya-
des symbolerna vid de större årshögtiderna. Andra skyddssym-
boler är hakkors och yxbilder samt beväpnade män som dörr-
vaktare.

Pentagrammet är en av de mest använda skyddssymbolerna.
Ordet penta är grekiskt och betyder fem, och tecknet kallas även
femudd eller »trollfot«. Pentagrammet ska ristas i *ett* streck, utan
att kniven lyfts från underlaget. Hörnen måste vara slutna så att
inga demoner slipper in. I vit magi, som skydd mot ondska, är

spetsen uppåt, tvärtom kunde det användas inom svart magi.

Femudden har ett stort utbredningsområde och en lång historia. I Främre Orienten är den känd sedan 1000 år före Kristus. Pentagrammet har stått för hälsa och själslig harmoni. Det är tecknet för Venusstjärnan och för människan: människans fem fingrar, fem sinnen och fem åldrar. I Europa har symbolen använts ontavvärjande på väggar, dörrar och föremål. Troligen kom den till Norden med kristendomen.

Korset finns i olika former och är ett av de äldsta magiska tecknen. Det är en universell symbol som funnits längre än kristendomen. Korset ansågs skyddande mot gengångare, häxor, olika slags väsen, onda makter och sjukdomar. Det ansågs också lyckobringande i många sammanhang. Kors har skurits in eller målats på eller runt dörrar och på föremål. Gluggar på uthus gjordes ofta i korsform. Kors har även ristats in i smör och andra födoämnen och kors tecknas fortfarande i luften vid vissa tillfällen.

Gotländska gårdar har ofta ett gårdskors, ett stort ringkors, rest mitt på gården. Enligt traditionen påstås de ha märkt ut de gårdar som först kristnades och där gårdens folk samlades till husandakt kring korset. I allmänhet ansågs gårdskorset som ett välsignelserikt tecken och skydd för gårdsfolket, boskapen, för hus och hem. Det talas om »boskapslycka» och »kalvlycka» i sammanhanget. Gårdens folk trodde att gården skulle drabbas av olycka om korset förföll och försvann. Etnologen och sociologen K. Rob. V. Wikman jämför gårdskorset med vårdträdet och beskriver användningen av gårdskorsen som pendlande »mellan kristen kult och hednisk magi».

Hakkorset, svastikan, är också det en gammal vitt spridd symbol och går tillbaka till flera tusen år före Kristus och har tolkats som ett roterande soltecken. Ordet svastika kan härledas ur ett

Vindflöjel. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Linhäckla med hakkors, en symbol som efter andra världskriget främst förknippas med nazismen.
Foto Mats Landin,
© Nordiska museet.

forbindiskt ord för lycka. Hakkorset symboliserar tur och lycka, välgång, fruktsamhet, hälsa och långt liv och användes både för att skapa lycka och för att avvärja olycka. Tecknet kunde skärras in i dörrposter och bjälkar, som till exempel i Ornässtugan i Dalarna från 1500-talet. Hakkors finns på träföremål och textilier i Nordiska museets samlingar. Ett hakkors kan rotera medsols eller motsols. Ibland påstås det medsolsroterande hakkorset stå för det manliga och det motsolsroterande för det kvinnliga.

Yxbilder i naturlig storlek har ibland skurits in i träet. Det är vikingatida och medeltida yxtyper som ofta förekommer tillsammans med inskurna dörrväktare och hästbilder, placerade på dörrar till lador och logar. Hästarna syns ibland ensamma, utan ryttare. I Mora i Dalarna påstås hästen vara ett lyckobringande djur och många dalska exempel är daterade från 1400-talet till 1700-talet. Dörrväktare förekommer även i boningshus, målade på innerväggen, i närheten av dörren. De är ofta uniformerade och beväpnade med svärd, värjor eller eldgafflar. Ett flertal finns i Dalarna och Hälsingland och är daterade från 1645 till 1870.

En speciell företeelse är skyddsbränning, det vill säga att med en glödande ten eller pinne åstadkomma ovala brännmärken i träet. Dessa märken hittas så gott som alltid inomhus intill dörrar, gluggar, liggplatser, trappor och mathyllor. Skydden placerades invid de ställen där man trodde att det onda kunde ta sig in och där man förvarade det som ansågs mest värdefullt. Skyddsbränning förekommer oftast i byggnader från medeltiden och 1500-talet, i uthus som saknar eldstad. I medeltida kyrkor finns skyddsbränning på väggar, altarskåp och dopfuntar av trä. Under början av 1600-talet tycks skyddsbränningen ha upphört med vissa undantag, som till exempel i Lima i Dalarna, där den fortsatt in på 1870-talet.

Föreställningen att det ger tur att hitta en hästsko är troligen lika gammal som hästskon. I Sverige innebär det sedan järnåldern. Hästskon skulle helst ha ett ojämnt antal sömhål, helst sju stycken, och dessutom kvarsittande söm. När man fann hästskon skulle den ligga så att man kliver in i den, annars kunde det betyda olycka i stället. I dag är sannolikheten att hitta en hästsko mycket liten och den delen av folktron har fallit i glömska. Hur hästskon ska hängas över dörren finns det däremot fortfarande olika åsikter om. En del anser att den ska hängas med spetsarna nedåt så att man kan gå in i lyckan medan andra påstår att lyckan då rinner ur, varför den ska hängas tvärtom. Anledningen till att hästskon ansågs medföra tur är dels att den är tillverkad av stål, dels den halvmåneliknande formen, som antogs ge hästskon del av månens kraft. Men föremålets makt låg kanske framför allt i de gamla föreställningarna om hästen som ett magiskt kraftfullt djur.

Att hästskor fortfarande används i magiskt syfte och i olika miljöer syntes i Nordiska museets dokumentation av en utelig-

Hästsko som suttit över
skollärarens salsdörr.
Från Bingsjö i Dalarna.
Foto Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

garmiljö 1996. På en trädstam invid tältet satt en hästsko.

En motsvarighet till dagens hemförsäkring var att sätta upp ett »himmelsbrev« på väggen. Brevet var ett magiskt försäkringskontrakt som påstods vara nedskickat direkt från himlen. Det har förekommit i olika avskrifter ända in på 1900-talet i Sverige. I Nordiska museets samlingar finns två himmelsbrev. Det ena, med årtalet 1781, uppges vara skrivet av »Jesus Christus egen gudomeliga hand« och nersänt till människorna med ängeln Mikael. Där står: »Den som detta bref i sitt hus hafwer honom skall intet tordön eller ljungeld kunna skada. Han skall wara bevarad för eld och brand, samt Wattunöd.« Himmelsbrevet kunde även användas som skyddsamulett om man bar det med sig vid farliga situationer.

Taklagsöl och inflyttning

Taklagsöl eller kroppåskanna firades när takstolarna var resta. Arbetarna tillverkade en större krans som de hängde upp på nacken – nu var det dags för byggherren att bjuda på taklagsöl. Uteblev det, kunde arbetarna visa sitt missnöje genom att ersätta kransen med en sopkvast eller en anskrämlig halmdocka. Det obefintliga taklagsölet ansågs dessutom föra med sig att det inte skulle bli någon tur med huset. Halmdockorna kallades »timmerglåmor« eller »timmerkäringar« och var i minst naturlig människostorlek och fullt påklädda. Ofta lämnades någon byggnadsdetalj ofullbordad, som en del av en målning eller en bit snickeri, eftersom man trodde att huset skulle förstöras av eldsvåda om det blev helt färdigt.

Vid nutida inflyttningsfester eller »housewarmingparties« förekommer ibland salt, bröd och pengar som inflyttningspresenter.

Taklagsfest i Stockholm 1948. Foto Bertil Norberg, Nordiska museet.

Det är inget nytt påfund utan gammal beprövad magi. Brödet och pengarna ska göra att det aldrig kommer att saknas mat eller välstånd i huset och saltet är ett allmänt förekommande skydd mot allt ont. Förr kunde det kombineras med ytterligare magiska ritualer, som i följande uppteckning från 1932 från Näsviken: »Till skydd för hela gården sammanblandades salt, malt och havremjöl, som ströddes ut genom att gå runt gården och gårdsplanen tre gånger motsols, före midnatt, men sedan solen gått ned,

och därvid strö ut denna blandning. Detta skulle upprepas tre torsdagskvällar i följd, med någon läsning till ...»

Att komma till nyinflyttade med gröt, flyttgröt, var ett annat sätt att försäkra sig om att maten inte skulle tryta i hemmet.

Vid inflyttning i ett boningshus ansågs det viktigt för den framtida trivseln att katten fick gå in först. Den troddes mota undan de onda makter som eventuellt befann sig på platsen. Om katten sprang omkring och verkade trivas blev det tur och lycka med

Byggarbetsplats i Uppland 1952. En docka har hängts upp i byggekranen på grund av uteblivet taklagsöl. Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

huset, tvärtom om katten genast sprang ut. Efter katten skulle husmor gå in i det nya hemmet. Från Enköping berättas: »Vid inflyttning i nytt hus kastade husmor en slant öfver vänstra axeln och sa lek med dig och inte med mej.»

»Den blivande husmodern om hon skulle trivas i sitt nya hem så skulle hon först röra i elden dvs. först taga i en eldbrand, innan hon vidrörde ngt annat så skulle hon spisa en smörgås medan hon tittade upp i muren från spisen«, uppges från Gräsmarks socken i Värmland. Det förekom också rekommendationer att alla skulle kika upp i skorstenen vid inträdet i det nya huset för att de skulle komma att trivas.

Vid inflyttningen kunde man lägga eldkol under förstudörren för att rena hemmet från allt ont. Mynt placerades i hörnen eller under trappan så att välståndet bevarades. Salt kastades i ugnen eller brasan. Det har förekommit att man önskat varandra »Tomtebolycka« för att de nyinflyttade skulle trivas på stället och att det skulle gå bra för dem. Om man räknade takbjälkarna och fönsterrutorna första gången man låg i ett rum, »så kom man att drömma något, som säkert slog in«, berättas från Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet.

Ladugård och stall

Vid byggandet av ladugård och stall användes liknande skyddsmagi som för boningshuset. Djuren var gårdens levande kapital och deras välbefinnande kunde betyda skillnaden mellan liv och död. Mycket av skyddsmagin i stall och ladugård gick ut på att få den värdefulla boskapen att känna hemtrevnad.

Också här var det viktigt att göra ingången säker så att onda väsen inte tog sig in. Ovanför dörren placerades Lieblad och

Marsten från Skåne
och häkvast från
Östergötland. Foto
Mona-Lisa Djerf,
© Nordiska museet.

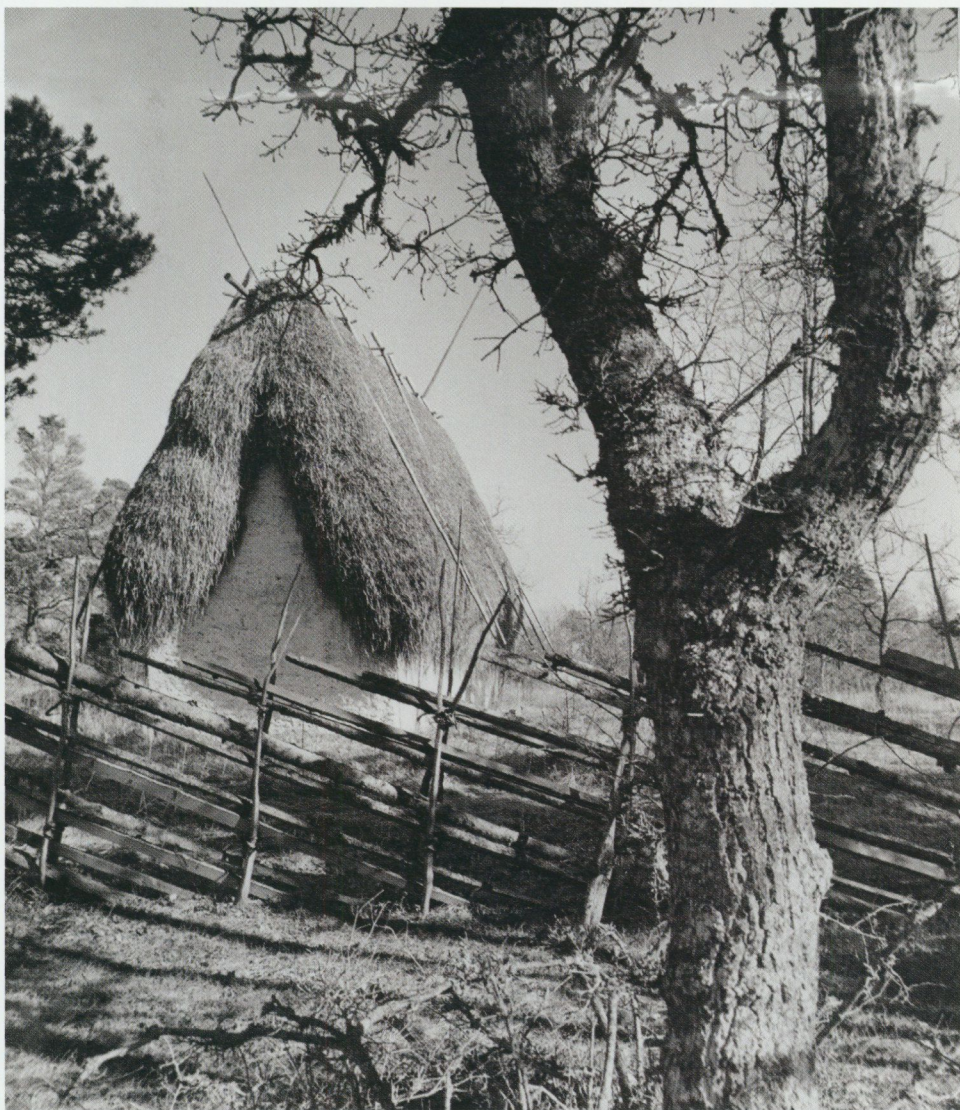
hästskor eller en olycksbådande fågel. Gluggarna gjordes ofta i korsform och över gluggar och dörröppningar målades tjårkors. Tjårkorsen förnyades årligen på skärtorsdagen för att trollpackorna inte skulle komma in på vägen till Blåkulla. Häxorna troddes kunna tjuvmjölka kreaturen eller använda dem till riddjur vid flygturen dit. Enligt en uppgift från Västergötland var trollen rädda för tjåran, eftersom den var bränd av eld. De gotländska »lambgiften«, skydd för utgångsfåren, är ofta försedda med »häxfångare«, dvs. kvistar på gavelkrönen som häxorna förväntades fastna i när de var ute och flög.

Ett av de största hoten mot boskapen var maran, ett övernaturligt väsen som nattetid troddes ta sig in i stall och ladugårdar. Om djuren stod svettiga och slutkörda på morgonen eller om hästens man var tovig med så kallade martovor eller marflävar, hade maran ridit dem.

I kampen mot maran och annat ont fanns många metoder. Ett sätt var att hänga upp något ontavvärjande som ett lieblad, en hästsko, en fågel, en fladdermus, lite tagel, ett par bockhorn eller delar av koklövar över dörren till stall och fähus. Men maran troddes även kunna rida sig nöjd på skyddsmedlen i stället för på djuren.

I taket, ovanför skuldrorna på kon eller hästen, hängdes skattor upp. Där placerades också lieblad, marstenar eller häkvastar (en slags tovig grenbildning på björkar). Guds ord i form av ett psalmboks- eller bibelblad skyddade liksom gamla almanackor. Fortfarande i slutet av 1930-talet kunde man se en och annan skata hänga över bås och spiltor som skydd mot maran.

I ett borrat hål i ladugårdströskeln stoppade man gåspennor med kvicksilver, levande ormar, ormskinn, »fruntimmershår«, libbstickeblad och avskrap av guld eller silver och annat. Ormen

Lambgift med häxfångare på taket. Foto Erik Liljeroth, © Nordiska museet.

Ladugårdströskel från Närke med huggorm och järnskrot i två borrhål.
Foto Mona-Lisa Djerf, © Nordiska museet.

är en symbol för list och ondska alltsedan den fick skulden för att ha lurat Adam och Eva ur Paradiset. Om det var svårt att få ner den i borrhålet ströddes snus på ormen, som genast blev styv som en pinne och lätt kunde stoppas ner i hålet, som därefter pluggades igen. Andra tillvägagångssätt för att avvärja ont kunde vara att gräva ner en höna under golvet när ladugården byggdes eller släppa lös en bagge i stallet. »Stallbaggen« eller »stallgum-sen« åt aldrig med de andra fåren utan bara med hästarna.

En trollstock som kom till Nordiska museet 1921 beskrivs så här av givaren:

»Vid rivning av en gammal ladugård i denna församling har blivit funnen en litet märklig trästock i en vägg nära takåsen. Av alla tecken att dömma har denna stock, eller dess innehåll varit använt för några hemliga ändamål, trolldom eller dyl. Stockens längd är omkr. 50 cm. och i densamma är borrarat ett hål djupt in och täppt med en träplugg. I detta hål eller förvaringsrum äro inlagda följande föremål: 1[oläsligt] av ett människoben, jord (troligen vigd jord). 1 bunt Daphne Mezerum, en del ullgarn, en del

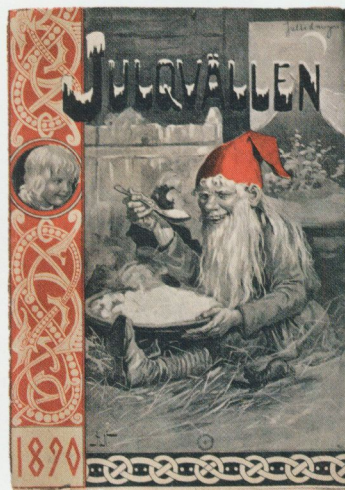

Tomtegubbe fläta
från Härjedalen. Foto
Nordiska museet.

solv, en del svavel och kanske några andra föremål. På ena sidan av stocken är året 1677 inskuret samt bokstäverna D.U.L.I.N. Nu förhåller saken sig så att ägaren till ladugården ville bränna upp stocken med det samma men en annan person som var närvarande tog vara på den och måste giva sitt löfte att förstöra den då jag helt oförmodat fick reda på saken och sjelv varit och undersökt att allt överensstämmer med sanningen. Nuvarande ägaren är nog villig överlåta omskrivna sak till Nordiska Museet men vill ej sälja den för mindre än kr 50:-. Ett högt pris!« Bokstaven N i ANNO och D.U.L.I.N. är bakvända, vilket sannolikt har magisk betydelse.

Tomten skyddar gården

Det bästa skyddet för gården och djuren var att stå på god fot med gårdstomten. Det är inte för inte som vi säger tomtebolycka. Blev han väl behandlad och fick sin lön i form av gröt, kläder och tobak, hjälpte han till med arbetet och såg till att det gick väl för gården samt gynnade allt som husbonden företog sig. Men att ha en tomte kunde också vara lite farligt. Blev han förnärmad kunde han ta lyckan med sig och gå. Tomten var extra noggrann i skötseln av djuren. Hästen var tomtens favoritdjur och om han tyckte särskilt mycket om någon häst visade det sig i att hästen hade tomtetflåtor i manen. Om tomtetflåtorna skars av råkade hästen i olycka. Ibland troddes tomten bo i spisgrunden eller under gårdsträdet. Därför fick inte ett sådant träd fällas, då flydde tomten.

Omslag till tidningen
Julqvällen 1890. © Jenny
Nyström/Kalmar läns-
museum/BUS 2013.